

3. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Г. Іналджик ; пер. з англ. О. Галенка; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К. : Критика, 1998. – С. 81.
4. Barkan Ö.L. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları / Ö.L. Barkan. – Cilt I: Kanunlar. – İstanbul, 1943. – S. 15.
5. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С. 50.
6. «Канун-наме» Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи в XV в. / [пер. Р.И. Керимзаде] // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. – М. : Наука, 1990. – С. 81-96.
7. Akgündüz A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri. Cilt: 2. II Bayezid devri kanunnameleri / A. Akgündüz. – İstanbul : Fey Vakfı, 1990. – S. 9.
8. Ремез Н. К вопросу о законотворческой деятельности османских султанов в XV-XVI вв. / Н.К. Ремез // Османский мир и османистика : сборник статей к столетию со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910-1973). – М. : ИВ РАН, 2010. – С. 277.
9. Книга законов султана Селима I / Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А.С. Тверитиновой. – М. : Наука, 1969. – 157 с.
10. Pulaha S. Selim Kanunnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları / S. Pulaha, Y. Yücel. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1988. – S. 30-31.
11. Yılmaz M.Ş. Koca Nişancı of Kanuni: Celalzade Mustafa Çelebi, Bureaucracy and «Kanun» in the reign of Suleyman the Magnificent (1520-1566) : Ph. D. dissertation / M.Ş. Yılmaz. – Ankara : Bilkent University, 2006. – P. 205.
12. Книга законов султана Селима I / Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А.С. Тверитиновой. – М. : Наука, 1969. – С.17.
13. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С.51.
14. Barkan Ö.L. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları / Ö.L. Barkan. – Cilt I: Kanunlar. – İstanbul, 1943. – S. 12.
15. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С. 52.

Отримано: 29.06.2017.

Віктор Брехуненко
(Київ)

ВІД ОЧАКОВА ДО БІЛГОРОДА: УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В ТУРЕЦЬКИХ ФОРТЕЦЯХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XVI – середина XVII ст.)

Північне Причорномор'я «засвітилося» в козацькій історії майже відразу. Уже на зорі опанування Степового Кордону Європи християнськими козацькими спільнотами українські козаки протоптали сюди стежку. Перші їхні суходільні та водні походи були спрямовані саме на цей регіон. Найраніші відносяться ще до кінця XV ст. У 1492 р. козаки поблизу гирла Дніпра захо-

пили турецький корабель й попутно пограбували татар. У 1499 р. кримський хан Менглі-Гірей скаржився великому литовському князеві на часту появу козацьких човнів під Очаковом, де козаки «багато лиха чинять». У 1502-1504 та 1510 рр. головним об'єктом атак козацької флотилії ставала Таванська переправа на Дніпрі¹. Відтоді й українські козаки спеціалізувалися в постійних набігах на ногайські улуси Північного Причорномор'я та в походах під Очаків, Білгород, Кілію. Дніпровсько-Бузький лиман був основними воротами українських козаків для виходу в море, а відповідно й ареною найчастіших сутичок з ворожими флотиліями.

Та найважливіша складова стосунку козаків до теренів Північного Причорномор'я впливала з комплексу позаконфронтаційних контактів з мусульманськими сусідами. І заторкувала вона проблему появи та вкорінення козацького сліду в регіоні, вклинення тут спершу козаків, а пізніше за ними й інших прошарків українського населення, поновного розширення українського ареалу за рахунок поступової колонізації земель вглибині Степового Кордону Європи. Зазвичай вважалося, що перші помітні обриси цього процесу з'являються у XVIII ст. Однак є усі підстави відсунути початки до XVI – першої половини XVII ст.

Відправним пунктом інтересу українських козаків до опанування Північним Причорномор'ям було традиційне світоглядне переконання в українському світі щодо належності цього регіону до «своєї», але втраченої території. Напередодні старту «козацької версії» з опанування Степу українська еліта дивилася на цей обшир не інакше, як на «свою» природну територію, а не як на «чужий» регіон, який слід приєднати до властиво «своєї» землі. Поява тут у XIII ст. татар, а пізніше турків, не витравила в неї на довгі століття прагнення «зачинити» приєдну ділянку Кордону на власну користь. На українському фланзі претензії на Степ ніколи не вигасали. Західна зона Степового Кордону постійно була об'єктом претензій українських еліт, а потім і державної машини Великого князівства Литовського. І з другої половини XIV ст. вже простежується просування українського населення на південь. А в успішніші часи, як-от за Вітовта, державні лідери спромогалися поширити свій контроль навіть над чорноморським узбережжям². У середині XV ст. черкаський намісник Свирид відмежував землі Київського князівства по лінії «від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром – по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською землею ... – по Овечу воду, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну»³.

Правда, руйнівна хвиля татарських набігів останньої чверті XV ст. посунула прикордоння далеко на Північ, а поширення в 1538 р. влади турецького султана на Буджак, довершила справу. Однак це не змінило уявлення українських еліт про південний кордон з мусульманськими сусідами. Ці уявлення були органічно за своїні литовськими та польськими чинниками. Як добре показав Д. Колодзейчик, верхівка Великого князівства Литовського ніколи

не погоджувалася зі втратою Північного Причорномор'я й постійно нагадувала про це Туреччині та Криму⁴. Невипадково король із султаном майже століття ніяк не могли демаркувати відповідний кордон. Не зійшлися сторони вже під час першої спроби розмежування, зробленої в 1538-1542 рр.: турки воляли провести кордон по р. Саврань, опоненти – по р. Кодима. Згідно з актом розмежування 1633 р. кордон проліг ще південніше по Сухому Ягорлику й далі півколом до Овечого Броду на Південному Бузі⁵. Показово, що в усіх випадках за Польсько-Литовською державою номінально мала залишитися значна частина прилеглого Поля, а отже й козацьких країв.

Тверду позицію обстоювали в Литві та Короні й у стосунках з Кримським ханатом. У 1550 р. колишній литовський посол до Криму Михалон Литвин (Венцлав Міколаєвич) так описав межі Великого князівства Литовського: «...до берегів Чорного моря, де гирло Дніпра до рубежів і Тавані, переправи Дніпра»⁶. Аналогічні вимоги мав висувати в Бахчисараї посол Речі Посполитої Флоріан Олешко в 1605 р., а також послі в 1610, 1620, 1622 рр.⁷. Коли в 1578 р. кримський гінець висловив у Кракові вимогу хана, щоб обидва береги Дніпра були його, таку позицію якийсь невідомий шляхтич у листі до коронного маршалка назвав абсурдною⁸.

У 1624 р. калга Шагін-Гірей вів мову про кордон по «Вовчій Воді» (притока Самари), як «за предків наших учинений» й обіцяв королю віддати землі по Дон включно з примосковським полем, й увесь правий бік Дніпра до моря. Щодо фортеці Білгород, Тягиня і Кілія, то король буде ними володіти, якщо виб'є звідти турків⁹. У листі до коронного гетьмана С. Конєцпольського калга навіть погоджувався на ліпший для Варшави варіант: «...ці три замки взявши, вам віддамо, тільки в тому нам братерство вчинить, щоб дніпрові козаки до нас прийшли»¹⁰.

Як цілком правомірні претензії Варшави сприймалися у близькій до цих земель Молдові. Коли в середині 1620-х рр. турки задумали будувати замок навпроти Іслам-Кермена, молдовський господар Мирон Могила відмовляв Гасан-пашу, наголошуючи, що той «ґрунт власне має належати Короні»¹¹. Аналогічну переконаність висловлював господар і в листах до польських адресатів¹².

Свої права на Лівобережжя Дністра Варшава підкріплювала нагадуванням про чинші, сплачувані татарами за використання тутешніх пасовиськ¹³, а також – що особливо важливо – посланням на надання цих земель, зроблені не тільки польськими королями, а й руськими князатами¹⁴. Зрештою, позицію підкріплював той факт, що мешканці прикордоння поширили свій господарський промисел до пониззя Дніпра й Бугу. Як висловився коронний гетьман С. Жулкевський в одному з листів, «звикли на рибу для звіра в ті пустелі ходити, де Дніпро з Бугом у море віддаються»¹⁵.

Черговий спалах полеміки стосовно кордону в Полі виник у зв'язку з відбудовою фортеці Кодак над дніпровським порогами. У Туреччині та Криму появу твердині розцінили як замах Варшави на те, щоб просуватися в глибину Поля й зображали в барвах «ставлення замку на ґрунті його милості цісаря оттоманського»¹⁶. Це зму-

сило Річ Посполиту знову освіжити контраргументи. При цьому в її позиції з'явився раніше не використовуваний доказ – козацький.

Цілком прогнозовано в центр обґрунтування безперспективності претензій мусульманської сторони було поставлено короля тогочасних доказів – чинник старовини. «Те, щоб мав бути (Кодак. – В. Б.) на ґрунті цесаря турецького, ніколи бути не може, бо відколи люди почали в тих краях мешкати, пращури наші володіли усім Дніпром»¹⁷, – читаємо в меморіалі коронного гетьмана С. Конецпольського послу до Туреччини В. М'яковському. Турки ж, як і татари, з'явилися в тих краях недавно, «де зараз Крим генуезці тримали»¹⁸. Гетьман уїдливо відкинув турецькі аргументи щодо наявності мечетей в Причорномор'ї та арабських написів на деяких степових каміннях. Натомість, попри всю гостроту козацького питання в річпосполитсько-турецьких стосунках навколо підстав Речі Посполитої було заокруглене власне тим, що «як би собі козаки погодилися (на належність тих теренів мусульманській стороні В.Б.), які від віків на Дніпрі мешкають»¹⁹.

Тож українське козацтво, верхівка якого походила переважно зі вчорашньої дрібної шляхти та військово-службової людності прикордоння, перебувало через неї під потужним впливом зазначених вище ідей. Не дивно, що козаки територію вглибині Степового Кордону у тому числі й Північне Причорномор'я почали розглядати не тільки як об'єкт військових промислів, а й як «свою».

Власну «козацьку землю» українські козаки, як добре відомо, повсякчас розміщують на «Україні». Однак просторове наповнення останньої зазнає змін. Спершу претензії козаків, очевидно, не виходили за рамки прикордоння і свою територію – «Україну» – вони локалізували на ньому. Але щонайпізніше на зламі XVI-XVII ст. уявлення козаків про те, де вони мають природне право чутися вдома й користуватися правами й вольностями, охопили величезний простір від Білорусі до Чорного моря, про що дуже чітко висловився гетьман Іван Куцкович у листі до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р. Розгніваний тим, що під час перебування основного контингенту козаків на Інфлянтській війні були спустошені їхні маєтності, гетьман вдався до окреслення території, на якій козаки мають бути вільні від будь-чийх зазіхань: «Почавши від Могильова, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші»²⁰. Іншими словами козаки, на той час уже стан, воліли реалізувати свої станові прерогативи якщо не на всіх розташованих по християнський бік Степового Кордону українсько-білоруських землях, то принаймні на їхній значній частині, сфокусованій на Дніпро та його допливи.

Що ж до земель, розташованих по інший бік Кордону, то, козаки вже однозначно сприймали їх як резерв для розширення своєї території. Видно це не тільки з промовистого одкровення гетьмана І. Куцковича. Свого часу С. Наливайко пропонував осадити козацьке військо в міжріччі Бугу та Дністра на південь від кордонів Брацлавського воєводства²¹.

При цьому стимули для козаків виходили навіть з протилежного боку Степового Кордону. У 1622 р., очевидно під впливом ролі

козаків у Хотинській війні, можливість порозуміння з ними розглядав турецький султан, що у вилилося у чутки нібито він пропонував їм перейти до нього в підданство й осісти в Білгороді та околицях на засадах збереження устрою та участі навізамін у війнах, які вестиме Порта. Московит Григорій, який вийшов із кримського полону, говорив у Розрядному приказі про те, що султан нібито закликав козаків переселятися в околиці Білгорода і що «черкаси тому до турецького не пішли, що очікують від королевича, як упросить у короля і у поляків, що на черкас не підуть, і вони будуть жити в Запорогах, а тільки поляки розпочнуть на черкас наступати, і черкаси за неволю підуть до турецького царя»²².

Ці перші чутки про поширення серед українських козаків думок про те, щоб перебраться до мусульманських сусідів у випадку складання в Україні непереборних обставин в подальшому доповнюються іншими даними. Двома роками пізніше афонський старець Мелетій заніс до Московії вістку, що козаки нібито писали калзі Шагін-Гірею, «що в них хоче бути з королівськими і польськими людьми міжусобиця, бій за віру, і тільки їх поляки оселять, і він би, Шагін-Гірей, прийняв їх усіх до себе в Крим»²³. Наступного року з'являються прямі згадки вже про переміщення українських козаків до Криму. Після поразки козацького повстання під Куруковим туди відійшло 4 тис. випищиків на чолі з гетьманом Олефіром²⁴. Подальша доля цього загону невідома. Швидше всього, він підтримував союзника козаків калгу Шагін-Гірея, військово-політична спілка українських козаків з яким і створювала сприятливий ґрунт для переміщення випищиків на територію ханату. Після ж поразки козацько-татарського війська у 1627 р., найімовірніше загін, як передбачав Б. Флоря²⁵, повернувся разом із калгою на Запоріжжя.

Наприкінці 1630-1640-х рр. фіксуються нові випадки на тлі схожих обставин. Як і в середині попереднього десятиліття, каталізатором козацьких порухів знову став відкритий збройний конфлікт із Варшавою. У лютому 1638 р. козаки, які вийшли на «государеве ім'я», говорили у Севську, що після поразки під Кумейками «багато козаків пішло на Запороги і на Дон, а інші пішли у Волоську землю і в Крим»²⁶. У червні 1638 р. під час другої фази чергового повстання відродилися чутки про ймовірність переселення козаків до османських володінь. Козаки нібито були готові «відійти до турецького царя» і навіть буцім «посилали всі із Запороз до нього посланців своїх, щоб він, турецький цар велів їх, решту черкас, прийняти, і турецький цар дав їм місце для проживання»²⁷. Не завадив ні конфесійний чинник, ні суперництво з мусульманськими сусідами за Степовий Кордон. У козацькій свідомості переселення до султанських володінь розглядалося як цілком прийнятний варіант розв'язання проблеми випищиків. У тому ж таки 1638 р. цим інструментом скористалися козаки загону полковника якугося Тараса, які всі пішли «до турка в Крим»²⁸. Під 1641 р. згадуються козаки, «які пішли служити до турецького султана»²⁹, а в 1646 р. ті, які в Криму навчали татар стріляти з піщалі³⁰.

Відсутність в українських козаків ментаальних пересторог для переміщення у скрутних обставинах на терени мусульманських су-

сідів добре усвідомлювали по християнській бік Степового Кордону. Недарма після козацьких поразок 1637 р. у Москві передбачали, що козаки можуть відійти «в Азов, на Дон і в Крим», а в клятві, яку мусили приймати у Московії при перехрещенні вихідці з України містилося зобов'язання «до турецького султана, і до кримського царя, і до Ногаю, і в литовську сторону, і ні в які інші держави не від'їхати»³¹.

Брак непрохідних світоглядних бар'єрів між козаками й мусульманськими сусідами чи не найкраще демонструє поява такого явища, як потурнацтво, котре, схоже, стало першою формою вкорінення козацького сліду на чорноморському узбережжі в турецьких містах фортецях Очакові, Білгороді, Тягині. Як зворотний бік допливів тюркського елементу в козацькі лави, потурнацтво відбивало іманентну здатність козаків мігрувати на терени, контрольовані мусульманськими опонентами й інтегруватися в тюркські середовища. У свідомості українських козаків не було табу на перехід до табору опонентів та на інтеграцію в нього. Релігійний кордон відігравав дуже важливу роль у формуванні моделі співіснування на Степовому Кордоні, але не був здатен роз'єднувати безповоротно. Потурнаків мусульманські сусіди навіть потім могли використовувати проти їхніх колишніх побратимів, як колишнього запорожця Тимофія Данилова, про якого московський посланець у Криму І. Спешньов повідомляв у 1626 р.: «...переїхав він із Запороз в Перекоп третій рік. І нині государ в кінці квітня послав його перекопський князь на Дніпро для язиків. І вони, государ, побрали язики на Дніпрі біля Гусиного перевозу та на Самарі»³². Так само часто ходив на «руські краї з татарами» Кузи Ромодан, «перекинчик з козаків, який мешкав в Очакові»³³.

Типовість випадків потурчення українських козаків сумнівів не викликає. Як про буденну справу писав про потурнацтво С. Жолкевський: «Турки козакам нічого не можуть вчинити інакше, як наші українні замки опанувавши. Ці, що в Константинополі радять це, добре знаючи від козаків, яких одних з потурчених, інших із в'язнів мають»³⁴. Або ж в іншому листі: «Турки інформовані від самих козаків, яких немало в неволі швидко потурчилося»³⁵. У лютому 1640 р. коронний гетьман С. Конєцпольський напучував у меморіалі посла до Туреччини В. М'яковського «застерегти й те, щоб перекинчиків не приймали... яких є сила в Очакові»³⁶. Важливо, що С. Жолкевський розрізняє потурчення запорожців через неволю і шляхом добровільного переходу. В останній спосіб «побусурманилися» і деякі козаки, які брали участь у спільних з татарами військових операціях, зокрема в часи союзницьких відносин з братами Магмет- і Шагін-Гіреями. Калга Шагін-Гірей про це прямо пише у своєму листі до Війська Запорізького від 26 серпня 1626 р.: «те ваше товариство, яке при мені є, коли зі мною на черкесів ходили, яких побито, які померли, а інші побусурманилися, а інші і зараз перебувають при мені»³⁷.

Безпосередні спонуки до переходу козаків у табір вчорашніх опонентів могли бути різними. Одна з них – втеча від покарання старшини. Про її поширеність, а можливо й про домінування, свідчить та обставина, що до такого кроку українські козаки вдавали-

ся не тільки в Україні, а й перебуваючи на Дону. На випадки втеч українських козаків з Дону до Азова через непорозуміння з донцями останні час від часу нарікали, кваліфікуючи перебіжчиків як зрадників Війська Донського³⁸. Механізм потурчення перебіжчиків добре описав коронний гетьман С. Конєцпольський в інструкції послу до турок М. Бегановському: «Коли який лотр між козаками знайдеться, який або на морі бунтує, або слухняним бути не схоче, по полях снує, опиниться на морі, чекаючи, що його або біля Очаківської скелі спіймають, або, уникаючи кари від полковника, втече до Очакова, зараз йому шана цісарська наступає, зараз того, який мав бути на палі, трактують за велику людину, тих таки на підданих його королівської милості насилають, звідки множиться сваволя і на їхні звичайні проступки не так рішуче наступати мусить. Треба тоді цей звичай скасувати, а тих, які від нас для збродні тікають, або нам відіслати, або карати на горло, бо інакше не буде ради»³⁹.

До співпраці з мусульманськими сусідами проти свого колишнього соціуму нерідко підштовхували й обставини полону. Так, у 1615 р. два в'язні козаки, які потрапили до татарських рук під Ян-Керменом «біли чолом царю (кримському ханові. – В. Б.), щоб не велів їх стратити, а послав би з ними своїх багатьох людей, і вони там приведуть на черкас на сторожі»⁴⁰. У 1646 р. донці звітлювали Посольській приказ, що, як на Урмаметові улуси «ходило запорізьких козаків тисяч з сім, і від них, запорізьких козаків, перейшов в улуси перебіжчик, і їм, улусним людям, про прихід тих запорізьких козаків говорив»⁴¹. Траплялося, що полоненики звалоювали провину за свої морські й сухопутні походи на короля й шляхту⁴².

Усі ці рухи українських козаків вимощували дорогу до пізніших переселень, внаслідок яких відбудеться перенесення Січі до ханських володінь після Полтавської катастрофи 1709 р., а також поява поселень у гирлі Дніпра, Очаківському Степу, Правобережжі Дністра та в Криму⁴³. Без сумніву, упродовж другої половини XVII ст. виходи козаків на територію мусульманських сусідів не припинялися, ставши продовженням традицій попередніх часів та предтечею масового переміщення козаків у XVIII ст.

Примітки:

1. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б. Черкас. – К., 2006. – С. 229-231.
2. Войтович Л. Степи України у другій половині XIII – середині XIV ст. / Л. Войтович // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 47; Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1993. – Т. IV: XIV-XVI віки, відносини політичні. – С. 317-318.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. II. – С. 99.
4. Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / D. Kolodziejczyk // *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV-XXI siècles) / études à la mémoire de Mihail Guboglu.* – Braïla, 2007. – S. 127-130.
5. Докладно про вимоги сторін під час першої спроби демаркації 1538-1542 рр. див.: Veinstein G. *L'occupation ottomane d'Oçakov et le prob-*

- lème de la frontière lituano-tatare 1538-1544 // *Passé turco-tatar present soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen* Louvain-Paris, 1986. – S. 123-155. Розмежування 1633 р. найгрунтовніше розглянув М. Крикун (Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії в 1633 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XV-XVIII століттях. – Львів, 2008. – С. 302-326.
6. Michalonus Lituani de moribus Tartarorum, Lituanoorum et Moschorum fragmina X, multiplici historia referta. – Basle, 1615. – P. 24.
 7. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623 / D. Skorupa. – Warszawa, 2004. – S. 128, 158, 223-226, 246.
 8. Biblioteka Ossolińskich. – № 3169 / III (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 9932. – S. 39).
 9. Лист кримського кааги Шагін-Ґірея до Зигмунта III 27 жовтня 1624 р. // Gołębiowski. Shahin Girej i Kozacy. Biblioteka Warszawska. – 1852. – Т. 2. – S. 19.
 10. Лист Шагін-Ґірея до коронного гетьмана С. Конєцпольського, 1624 р. (Zbiór Branickich z Suchej. – № 155 / 181. – S. 16).
 11. Реляція посла Речі Посполитої до Гасан-паші О. Ходимирського від 14 вересня 1627 р. // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 318.
 12. Лист молдовського господаря М. Могили до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 15 жовтня 1627 р. // Там само. – С. 322; лист молдовського господаря М. Могили до серадського воєводи М. Пшерембського від 15 жовтня 1627 р. // Там само. – С. 325.
 13. Лист до брацлавського хорунжого С. Хмелецького від 5 серпня 1626 р. (Biblioteka Jagiellońska. – № 211 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 1033). – S. 483). Див. також: Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier... – S. 129.
 14. Той таки лист (Biblioteka Jagiellońska. – № 211 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 1033). – S. 483.
 15. Лист С. Жулкевського до членів трибуналу в Пйотркові від 26 вересня 1614 р. // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 141).
 16. Лист молдовського господаря В. Лупула до короля Речі Посполитої Владислава IV від 26 жовтня 1639 // Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1648. – Kraków, 2005. – S. 558. Див також: лист кримського хана Бегадир-Ґірея до С. Конєцпольського від 29 вересня 1639 р. // Там же. – S. 555; Лист невідомого з Бахчисарая до С. Конєцпольського від 29 листопада 1639 р. (AGAD. – Zbiór Komierowskich 57/74. – S. 174-175).
 17. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 593.
 18. Там же. – S. 594.
 19. Там же.
 20. AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 41.
 21. Докладніше по цей проект див.: Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. / П. Сас. – К., 1998 – С. 224-237.
 22. Допитові свідчення вихідця з полону Григорія від 29 вересня 1622 р. (РГАДА, ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол, стб. 9, л. 55-56).
 23. Відписка путивальських воевод А. Головіна та І. Осипова до московського царя Михайла Федоровича від 29 листопада 1624 р. (РГАДА, ф. 123, 1624 № 19. л. 10).
 24. Флоря Б.Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого / Б.Н. Флоря // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – С. 52-53.

25. Там же. – С. 53.
26. Допитові свідчення українських козаків у Севську від 8 лютого 1638 р. // Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953 – Т. 1. – С. 186.
27. Відписка путивальського воєводи до московського царя Михайла Федоровича від 20 червня 1638 р. (РГАДА, ф. 210. – Разрядный приказ. – Белгородский стол, стб. 98, л. 97).
28. Б. Флоря вважає, що під Тарасом слід розуміти Тараса Трясила (Флоря Б.Н. Запорожское казачество... – С. 57).
29. Допитові свідчення лучанина М. Богданова від 2 травня 1641 р. (РГАДА, ф. 79, 1641 № 1, л. 225).
30. Флоря Б.Н. Запорожское казачество... – С. 59.
31. Грамота московського царя Михайла Федоровича білгородському воєводі П. Пожарському від 13 березня 1638 р. // Воссоєдинение Украины... – Т. 1. – С. 196.
32. Відписка дворянина І. Спешньова до московського царя Михайла Федоровича від 28 травня 1616 р. // Документи російських архівів... – С. 100.
33. Лист невідомого до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 28 березня 1638 р. // Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 487.
34. Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до коронного секретаря від 9 січня 1617 р. (AGAD. – Extranea IX Polen 67. – Vol. 115).
35. Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 20 лютого 1617 р. (Biblioteka Jagiellońska. – №109 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2030. – S. 74).
36. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 595.
37. Biblioteka PAN w Kórniku. – № 341 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2629). – S. 214.
38. Відписка московських послів до Туреччини С. Протасьєва та М. Данилова до московського царя Михайла Федоровича, травень 1613 р. (РГАДА, ф. 89, 1613 № 1 Р, л. 217); приказний запис за 1658 р. (РГАДА, ф. 210. – Разрядный приказ. – Владимирский стол, стб. 62, л. 135); допитові свідчення донського отамана М. Лук'янова від 1 грудня 1657 р. // Русская историческая библиотека. – СПб., 1906. – Т. XXXIV. – С. 254.
39. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 642.
40. Статейний список московських послів у Криму І. Спешньова та Б. Нестерова, 1615 р. // Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 85.
41. Відписка Війська Донського до московського царя Олексія Михайловича від 12 травня 1646 р. // РИБ. – Т. XXVI. – С. 3.
42. Статейний список московських послів у Криму Ф. Челюскіна та П. Данилова, 1616 р. // Документи російських архівів.. – С. 102.
43. Мальчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мальчев. – Запоріжжя, 2009. – С. 12-14, 27-40.

Отримано: 4.07.2017.